

ԱՐԻՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՎԻՃԱԿԸ 1830—1860-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1. ՌԵՖՈՐՄՆԵՐԸ ԹՈՒՐԳԻԱՅՈՒՄ

XIX դարի երկրորդ քառորդին սուլթանական Թուրքիան շարունակում էր մնալ որպես հետամնաց ագրարային երկիր, տրոհված տնտեսապես իրար հետ քիչ կապված կիսանկախ փաշայությունների ու դերեբեյությունների: Կիլիկիայում և Արևմտյան Հայաստանում կենտրոնական իշխանությունը կորցրել էր իր նախկին ազդեցությունը. սուլթանները մտահոգված էին կայսրության կենտրոնացման խնդրով: Թուրքիայի ներսում հզորացող կենտրոնախույս ուժերի ոչնչացումը, անկախություն նվաճած իշխանությունների վերացումը, երկրի շատ նահանգների վերանվաճումը հրամայական պահանջ էին դարձել: Ռեֆորմների խիստ կարիք էր զգացվում:

XIX դարի առաջին քառորդի մասնակի բարենորոգումները, կայսրությունում ծավալվող հարատև զինաբախումները կանխելու, կենտրոնախույս ուժերը հպատակեցնելու, բանակն ու ոստիկանությունը վերակազմելու սուլթանների բազմաթիվ փորձերը քիչ արդյունք էին տվել: Այդ պատճառով էլ 1830—50-ական թթ. հրապարակվում են նոր ռեֆորմներ, որոնց իրագործման համար ավելի նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվել:

Պետության հենարաններ էին դարձել այն նոր հողատերերն ու սեղանավորները, որոնք կալվածքներ ու հարստություն էին դիզել հարկերի կապալառման, առևտրա-վաշխառության ճանապարհով: Սակայն կալվածքների ու իրավունքների ընդարձակման սրանց ցանկությանը դիմագրավում էր ֆեոդալական հին վերնախավը, ուստի և առաջինները սուլթանին համոզում էին զենքի ուժով հպատակեցնել ապստամբ հովտատերերին, քրդական մանր ու խոշոր խաներին, բեկերին, ապակենտրոնացման քաղաքականություն վարող թուրք փաշաներին: Ռեֆորմներով խիստ շահագրգռված էին արդյունաբերողներն ու առևտրականները, որովհետև կյանքի ու գույքի ապահովության բացակայության պայմաններում անհնար էր ընչասեր ֆեոդալներից պաշտպանել սեփական ունեցվածքը, քարավանները փրկել կողոպտվելու վտանգից, տնտեսապես կամրջել երկրի ասիական ու եվրոպական մարզերը:

Տեղական ֆեոդալներից դժգոհ էին նաև նրանց կամայականություններից տուժող գյուղացիությունն ու քրիստոնյա բնակչությունը։ Պետության և ֆեոդալների հակամարտության և դրան հաջորդող ու անցկացվելիք ռեֆորմների շրջանում գյուղացիական զանգվածները ամենից ավելի էին տուժում ֆեոդալական մասնատվածությունից, ուստի և շահագրգռված էին պետության վարած կենտրոնացման քաղաքականությամբ։ Նման պայմաններում կայսրության կենտրոնացման փորձեր սկսեց Մահմուդ II-ը, որի խորհրդականն էր Մեհմեդ Ռեշիդ փաշան՝ Թուրքիայի եվրոպականացման կողմնակիցների պարագլուխը։ 1826 թ. ոչնչացնելով ենիչերիներին, եվրոպայից հրավիրված ռազմագետների օգնությամբ սուլթանը վերակառուցեց կայսրության ցամաքային և ծովային զինված ուժերը։

Այս վերափոխումները Մահմուդ II-ին հնարավորություն տվեցին սկսել քրդական դերեբեյությունների նվաճման և կամակոր ֆեոդալների հպատակեցման գործը։ Սակայն շուտով սուլթանի առջև նոր խնդիրներ ծառայան։

Հունաստանի անկախությունից հետո, Թուրքիայի տիրապետության տակ մնացել էին էգեյան ծովի հունաբնակ երկու կղզի՝ Կանդիան և Սամոսը։ 1831 թ. այս կղզիների բնակիչների ազատագրական պայքարն ավելի ուժեղացավ։ Չկարողանալով սեփական ուժերով հպատակեցնել ապստամբներին, որոնց հովանավորում էր եվրոպան, սուլթանը դիմեց Եգիպտոսի փոխարքա Մուհամեդ Ալիի օգնությանը, որից մերժում ստացավ։ Տեղի ունեցան, սակայն, անսպասելի այլ իրադարձություններ։

Օգտագործելով Ալիի բնակչության հակաթուրքական տրամադրությունները, Ֆրանսիան առանց մեծ դժվարությունների նվաճեց այդ երկիրը։ Ապստամբում էր Ալբանիան, անկախություն ձեռք բերելու փորձեր էին անում Սիրիան ու Իրաքը։ Սակայն թուրքական կայսրության ամենից ուժեղ թշնամին դարձավ մարտունակ բանակ ունեցող Եգիպտոսը՝ փոխարքա Մուհամեդ Ալիի և նրա որդի Իբրահիմ փաշայի գլխավորությամբ։

1832 թ. օգոստոսի 11-ին Իբրահիմ փաշան գրավեց Ադանան, առանց դիմադրության հանձնվեց նաև Կիլիկիայի մեծ մասը՝ բացի Ջեյթունից ու Կոչան-օղլունների մի քանի բերդամրոցներից։ Հալեպի Մեհմեդ փաշան ստիպված նահանջեց Մալաթիա, Իկոնիայի նահանգապետ Ալիշն անցավ Կիպրոս։ Տարեվերջին արդեն Եգիպտոսի փոխարքայի տիրապետության տակ էին Կիլիկիան ու Սիրիան։

Դրությունը փրկելու համար Մահմուդ II-ը 1832 թ. օգոստոսի 31-ին Մեհմեդ Ռեշիդ փաշային նշանակեց մեծ վեզիր, նրան տվեց զորքի գլխավոր հրամանատարությունը և հանձնարարեց կասեցնել եգիպտական բանակի առաջխաղացումը։

Ռեշիդ փաշան վերակազմեց բանակը, զորքի թիվը հասցնելով 80 հազարի, պատրաստվեց դիմադրության։ Սակայն Իբրահիմ փաշան 1832 թ. մայիսի 27-ին գրավեց Ակկան, ապա Դամասկոսը, Հալեպը, Հոմսը։ Կայսերական բանակը Անտիոքի ու Ալեքսանդրիայի միջև ընկած Բելլանի դաշտում Եգիպտացիների հետ ունեցած ճակատամարտում պարտություն կրեց և դեկտեմբերի 31-ին Ռեշիդ փաշան գերի ընկավ։

Եզիպտական բանակը առաջ էր ընթանում, նպատակ ունենալով վերջին հարվածը տալ Կոստանդնուպոլսին, կործանել Թուրքական կայսրությունը։

Կայսրության համար ստեղծված այսպիսի ծանր պայմաններում սուլթանի խնդրանքով փոխ-ծովակալ Լազարևի հրամանատարությունում ռուսական մի նավախումբ դուրս եկավ Բոսֆոր և իր պաշտպանության տակ առավ մայրաքաղաքը։ Անգլիան ու Ֆրանսիան վախենալով, որ Ռուսաստանը օգտագործելով նպաստավոր առիթը կարող է ամրանալ նեղուցներում, Եզիպտոսին հարկադրեցին Թուրքիայի հետ հաշտություն կնքել։ Սակայն մինչև Բոսֆորից ռուսական դեսանտի հեռանալը՝ 1833 թ. հուլիսի 8-ին Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև կնքվեց Ունքյար-Իսքելեսի պաշտպանական-դաշնակցային պայմանագիրը՝ 8 տարի ժամկետով։ Այդ պայմանագրով Թուրքիան պարտավորվեց նեղուցները փակել ոչ սեփական պետությունների ռազմական նավերի առաջ։ Այդպիսով, եթե ռուսական զինված ուժերի միջամտությունը թուրք-եվրոպական պատերազմին Օսմանյան կայսրությանը փրկեց կործանումից, ապա Ունքյար-Իսքելեսի դաշնագիրը նպաստեց միառժամանակ Մերձավոր Արևելքում ռուսական ազդեցության նկատելի ուժեղացմանը։

Եզիպտական զորությունից ազատվելուց հետո Ռեշիդ փաշան նշանակվեց Սեբաստիայի կառավարիչ։ Կուլթանը Սեբաստիան դարձրեց կառավարական զորքի բանակատեղի և հանձնարարեց Ռեշիդ փաշային հպատակեցնել Փոքր Ասիայի և Արևմտյան Հայաստանի քրդական ապստամբ դերբեյներին, որոնցից շատերը 1830—34 թթ. օգնության ձեռք էին մեկնել եգիպտական զորքերին։

Մ. Ռեշիդ փաշան նախ համալրեց բանակը, կազմեց զործողության ծրարագրեր և 1834 թ. գարնանը սկսեց իր արշավանքը։ Սև ծովից դեպի Պարսկաստան տանող առևտրական մայրուղին մաքրելու նպատակով նա անցավ Տավրոսի լեռները, այնտեղից Տրապիզոն, ապա էրզրում ու Բայազետ, ուղևորեց մի շարք ավաղակախմբերի, նշանակեց պահակակետեր, դրանով իսկ շահելով Հայաստանի առևտրականների, արհեստավորների համակրանքը։

Քսան հազարանոց թուրքական բանակը, փաստորեն, վերանվաճեց քրդական բեկերին հպատակված շրջանների մեծ մասը¹։ Առաջին և լուրջ դիմադրությունը եղավ Ռեանդուզում։ Չնայած քրդական աշիրեթների կատաղի դիմադրությանը, Ռեշիդի բանակը հաղթանակ տարավ, զերեվարեց քուրդ բեկին և ուղարկեց Կ. Պոլիս։ Ռեանդուզի բեկը կաշառվելով սուլթանի խոստումներով վերադարձավ Զեզիրե և իր կողմնակից ցեղախմբերով միացավ կառավարական բանակին։ Նրա դասալքումը, սակայն, ավելի բորբոքեց թշնամությունը, և պատերազմը երկու կողմից առավել արյունալի դարձավ։

1836 թ. Ռեշիդ փաշայի գլխավորությամբ Խարբերդի մոտակայքում տեղի ունեցավ խոշոր ճակատամարտ։ Քրդերի հզոր ցեղապետ Չոթեղզադե Հաճի խանը, մեծ բազմությամբ, երկու ամիս շարունակ կատաղի դիմադրում էր օսմանյան բանակին։ «...Տեղացի հայերը եռանդուն աջակցություն ցույց տվին Ռաշիտ փաշին, մինչև որ նա ... կարողացավ... Եփրատն անցնելով՝ Քար-

¹ Տե՛ս А. Карцов, Заметки о курдах, Тифлис, 1896, стр. 15—16.

րերդ մտնելը»²։ Խարբերդի ու Չարսանջակի քուրդ բեկերը կալանավորվեցին և խիստ պատժվեցին։ «Կրակով ու արյունով» Արևմտյան Հայաստանի հարավային շրջաններով անցնող Ռեշիդ փաշան բարբարոսության դեմ կռվում էր բարբարոսաբար։ Նշենք, սակայն, որ հաշվի առնելով կայսրության շահերը, նա օգտագործում էր տեղի հայ բնակչությանը և նրանց նկատմամբ բարյացակամ էր տրամադրված։

Հավաքելով խարբերդի հայ մեծատուններին, Ռեշիդը նրանց առաջարկում է անջատվել քրդերից, թողնել գավառը և տեղափոխվել Դիարբեքիր, որտեղի քրդերը կտարագրվեին Չարսանջակ և Դերսիմ։ Նա խոստանում էր զենք բաժանել հայերին, նույնիսկ հայ փաշա նշանակել։ Առաջարկը դրվում է հայ վերնախավի երեքօրյա խորհրդակցության քննարկման և մերժվում։ Խարբերդի ու Չարսանջակի հայերը մնում են տեղերում, իսկ քրդերից տարագրվում են միայն ապստամբության մասնակիցները։

Սուլթանին ձեռնադրում էր թուրք փաշաների և քուրդ ապստամբ բեկերի հպատակեցումը, բայց ոչ ոչնչացումը։ Տարագրվածներին նա հողեր, արտավայրեր էր բաշխում, փոխարենը պահանջելով զինված զորաջոկատների կազմակերպում՝ կայսերական բանակում ծառայելու համար։ Սակայն պետք է հպատակեցվեին նաև Բիթլիսը, Բայազետը, Վասպուրականը։ Ռեշիդը ձեռնադրում էր իրականացնել իր ծրագրերը, բայց 1837 թ. հունվարին նա մահացավ։

Ռեշիդին հաջորդեց չերքեզ Հաֆիզ փաշան, որը շարունակեց արշավանքն Արևմտյան Հայաստանում։ Նա այդ ընթացքում 15 հազար քուրդ ոչնչացրեց, վեց հազար ընտանիք գերեվարեց։ Դիարբեքիրում սրանց հողեր տվեց ու հիմնավորեց այստեղ, զորանոցներ կառուցեց, ապա զորքի թիվը հասցնելով 24 հազարի, անցավ Ալաճա-դաղ։

Կառավարությանը չենթարկվող քրդական բազմաթիվ քուլտոր աշիրեթներ բարձրացել էին Անտիտավրոսյան Ալաճա-դաղի բարձունքները և ամուր դիրքեր գրավելով սպասում էին թուրքական բանակին։ 1837 թ. օգոստոսի 8-ին 12 ժամ տևող ճակատամարտում թուրքական բանակը 800 զոհերի գնով գրավեց լեռը։ Քուրդ ապստամբները 1500 մարդ կորցնելով՝ անձնատուր եղան։

Չերքեզ փաշան շատ դաժան վարվեց քրդերի հետ։ Նա գերեվարեց 4000 քրդերի, որոնց իջեցնելով լեռներից, Ալաճա-դաղի ստորոտների հրակեզ ավազուտների միջով, գրեթե մերկ քշեց դեպի Մալաթիա ու շրջակա գյուղերը՝ ստիպելով նստակեցության անցնել։ Եվրոպացի ուղևոր ակնատեսի վկայությամբ «արցունքներն ու հեկեկանքները կիններուն, լացը ծծկեր տղոց, կրտոր-կտոր կրնեին սիրտդ։ Այս շորս հազար քուլտորները, ամենասոսկալի տառապանքներու մատնված, երեակայել կուտան ինծի Տանդեի Դժոխքին դատապարտյալներուն տանջանքը»³։ Ժողովրդական զանգվածներին, հատկապես քրիստոնյա աշխատավորությանը այնքան վիշտ ու տառապանք պատճառող քուրդ դերբեյներին, մանր ու խոշոր բեկերին ծնկի բերելը թեպետ դրական քայլ էր, սակայն կառավարությունը չափից ավելի դաժան էր վարվում քուշ-

² Անդրանիկ, Տերսիմ, ճանապարհորդություն և տեղագրություն, Թիֆլիս, 1901, էջ 53։

³ «Մանգոմե», 1912, սեպտեմբեր 11/24, № 2629։

վորական կյանքով ապրող բրդերի հետ: Տասը տարվա ընթացքում Հարավային Հայաստանի ու Կիլիկիայի բրդահպատակ շրջանները վերածվել էին արյան ծովի: Արևմտյան Հայաստանի բրդահպատակ, շերտընդմեջ բրդերով բռնակեցված գավառները ևս դաժան ավերածության ենթարկվեցին և տնտեսապես քայքայվեցին: Հայ ժողովուրդը ընկավ ծանր վիճակի մեջ:

1830-ական թթ. վերջերին կրկին սրվեցին մեծ տերությունների միջև եղած հակասությունները Կոստանդնուպոլսի և նեղուցների շուրջը: Օգտվելով անգլո-ֆրանս-ռուսական հակամարտություններից, Պրուսիան Թուրքիա է ուղարկում ռազմական մասնագետներ, մեծ թվով խորհրդականներ: 1837 թ. Անատոլիա է գալիս Հելմուտ Ֆոն Մոլտկեն, գործակցում Հաֆեզ փաշային, վերակառուցում և համալրում Թուրքական բանակը: Գերմանական խորհրդականների օգնությամբ Թուրքական զորաշուկատները հպատակեցնում են Սինջար գավառը և շարունակում արշավանք⁴: Ապա նրանք անցնում են Բարձր Հայք, արյունահեղությամբ հնազանդեցնում քրդական մանր ցեղախմբերին և 1838 թ. վերադառնում Մալաթիա: Սուլթանի կողմնակիցները հպատակ ունեին այստեղից անցնել Կիլիկիա և ապա արշավել դեպի Եգիպտոս՝ Մուհամեդ փաշային վերջականապես ընկճելու համար: Բայց մինչ այդ, անհրաժեշտ էր ամրապնդել Թիկոնքը, բարձրացնել բանակի մարտունակությունը, որոշ հանգիստ տալ նրան, կանխել տարածվող հիվանդությունները: Թուրքական փաշաները բեկերին, թիմարների, զեմեթների, խոշոր կալվածքների տեր աղաներին զրկում էին քաղաքական, վարչական իրավունքներից և սրանց տեղը նշանակում մայրաքաղաքից առաքված, կառավարությանը հավատարիմ նոր կառավարիչներ՝ սանջակբեյեր, կայմակամներ:

Տակավին նորակազմ, փոքրաքանակ բանակը ի վիճակի չէր իհարկե իսկույն հպատակեցնել Բիթլիսի, Վասպուրականի, Տարոնի քրդական ռազմունակ խոշոր ցեղապետերին, ինչպես նաև ասորիներին, մինչդեռ առանց այդ խնդիրը լուծելու չէր կարելի արշավել Եգիպտոս: Եվ ահա սուլթանի կողմնակից փաշաները դիմում են դիվանագիտական միջոցների: Նրանք իրենց մոտ են հրավիրում Բիթլիսի, Հեքյարիի, Ջեզիրե-Բոհատանի, Մոկսի և այլ գավառների քուրդ դերբեքյաններին, հավաստիացնում են, որ ճանաչում են վերջիններիս իշխանությունը, անկախության ֆեոդալներ են բաժանում և փոխարենը պահանջում ձեռնադրական հպատակություն: «Սուլթան Մահմուտը յուլեմաներե կազմված ժողով մը կըրկե Հայաստան և Քյուրդիստան, կգծե ամեն մեկ տերե-պեյի իշխանության սահմանը, ու կըճանշնա այդ իշխանությունները իրավասու՝ ամեն մեկը իր սահմանին մեջ: Տերե-պեյական իշխանությունները այսպիսով է, որ կունենան իրենց անկախության ֆեոդալները»⁵: Բիթլիսը, Հեքյարին, Վանը, Բոհատանը, Բայազետը, Մոկսը, Շատախը շարունակում էին պաշտպանել իրենց նախկին արտոնությունները:

Հաֆեզ փաշան զորքերի թիվը հասցնելով 70 հազարի, Մալաթիայից անցավ Կիլիկիա և պատրաստվեց ճակատամարտի եգիպտական փոխարքայի

4 Մ. Գ. Նեբսիսյան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը Թուրքական բռնապետության դեմ, Երևան, 1955, էջ 80: Տե՛ս նաև Тромтер, Мало-Азиатские курды, Тифлис, 1886, стр. 24.

5 Հ. Շահպաղյան, Թուրքո-հայ պատմություն, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 64:

դեմ: 1839 թ. հուլիսի 24-ին Հյուսիսային Սիրիայում, Նիզբիի մոտ, տեղի ունեցավ թուրք-եգիպտական բանակների ճակատամարտը⁶: Սուլթանական ցամաքային բանակը ջախջախվեց, նավատորմը կես ճանապարհին հաճնվեց: Եգիպտացիներին: Բանակի կորստյան լուրն առնելով, սուլթանը կաթվածահար եղավ ու մահացավ: Գահ բարձրացավ 16-ամյա, թուլակազմ, սահմանափակ ընդունակությունների տեր Աբդուլ Մեջիդը: Մայրաքաղաքում ուժեղացավ պայքարը հնամուլ ու նորի կողմնակից թուրքերի միջև: Պետության թուլությունից օգտվելով Անատոլիայում կրկին զուլա բարձրացրին քուրդ դերերենյաները:

Նիզբիի պարտությունից հետո թուրքիայի համար ստեղծվեցին նաև արտաքին անբարենպաստ պայմաններ: Ներքին ու արտաքին ծանր կացությունից դուրս գալու, կայսրության ինքնուրույնությունը պաշտպանելու միակ միջոցը հաճարվեց բարեփոխություններ անցկացնելը:

1839 թ. կոնդոնից Կ. Պոլիս վերադարձավ Մուստաֆա Ռեշիդ փաշան, որին վիճակված էր բացելու «Թանզիմաթի» դարազուլուր: Օգտվելով նպաստավոր պայմաններից, արտաքին գործերի մինիստրի պաշտոնում նշանակված Ռեշիդ փաշան և նրա կողմնակիցները սուլթանին ստիպեցին 1839 թ. նոյեմբերի 3-ին ստորագրել ռեֆորմների ծրագիրը, որը կոչվեց Գյուլխանիկ Հաթթը-շերիֆ (Վարդաստանի հրովարտակ)⁷:

Հաթթը-շերիֆը պետության ալլազգի և մյուս հպատակներին խոստանում էր պատվի, ունեցվածքի և կյանքի ապահովություն, որոշ փոփոխություններ հարկատվության սիստեմում: Կայսերահպատակ ալլազգիները բանակում ծառայության թույլտվություն էին ստանում, կանոնավորվում էր ղինվորական ծառայության ժամկետը:

Հաթթը-շերիֆի հրապարակումով ռեշիդականները նպատակ ունեին հրապատակ ալլազգիների բախտով առերես հետաքրքրվող, իրականում նրանց մանրադրամի տեղ ծառայեցնող եվրոպական պետություններին հավաստիացնել, թե կայսրության կյանքում լուրջ փոփոխություններ են եղել, հետևաբար և կարիք չկա Արևմուտքի նոր միջամտություններին: Սակայն ամենաէականն այն է, որ նրանք շահում էին ալլազգիների համակրանքը, վերջիններին մեջ հենարաններ գտնում կենտրոնախույս տրամադրություններով համակված իրենց ռեակցիոն հակառակորդների՝ թուրք խոշոր հողատերերի ու քուրդ ցեղապետների դեմ մղվելիք պայքարում:

1856 թ. փետրվարի 18-ին տրվեց նոր հրովարտակ, որը կոչվեց Հաթթը-հումայուն: Ղրիմի պատերազմից հետո կնքվելիք Փարիզի պայմանագրի նախօրյակն էր այս, երբ ազդարարվում էր նոր դարազուլուր թուրքիայի պատմության մեջ: Սակայն, եթե «Թանզիմաթի» առաջին տարբերակը կազմվել էր եվրոպացիներին խաբելու նպատակով, ապա երկրորդ հրովարտակը՝ թելադրված էր արևմտաեվրոպական պետությունների կողմից: Իրականում Հաթթ-

6 Տե՛ս Համբարձում Երամյան, Հուշարձան Վան-Վասպուրականի, հատ. Ա, Աղեքսանդրիա, 1929, էջ 22:

7 Տե՛ս А. Д. Нсвичев, Очерки экономики Турции до мировой войны. М.—Л., 1937, стр. 34—35.

թը-հումայունը Հաթթը-շերիֆի շարունակությունն էր: Այստեղ որոշ հոգ-վածներ գրեթե նույնությամբ վերակրկնվում էին:

1856 թ. օրենքով այլահավատ հպատակները խոսքով քաղաքացիական իրավունքներ էին ստանում: Ստեղծվում էին մինիստրություններ, կազմակերպվում էր Օսոմանյան բանկը, քրիստոնյա ազգերը հոգևոր խորհուրդներ ընտրելու թույլտվություն էին ձեռք բերում: Իբրև փաստաթուղթ «Թանզիմաթը» իր բովանդակությամբ ժողովրդի մեջ պատրանքներ էր առաջ բերում: Այդ օրենքները հիմնականում չկիրառվեցին և բռնապետական Թուրքիայի սոցիալ-տնտեսական կյանքում էական փոփոխություն չմտցրին:

«Թանզիմաթի» կիրառման փորձ կատարող թուրք կառավարող շրջանները փորձեցին շարունակել քրդական ապստամբ խաների ու բեկերի հպատակեցումը, սակայն հանդիպեցին լուրջ դիմադրության: Հարավային Հայաստանի մեծ մասի տիրակալ Բեդեր-խան բեյը չհպատակվեց կառավարական դորամասերին և 1843 թ. նույնիսկ ապստամբեց, ձգտելով իր շուրջն համախմբել քրդական մյուս իշխաններին. մի տարի առաջ ապստամբել էր Խան-Մահմուդը՝ առաջինի զինակիցը⁸:

Սուլթանական կառավարությունը տեսնում էր այս ամենը, բայց ելքը փնտրում էր իր քաղաքականության հին զինանոցում: Նա վարձկանների միջոցով քրդական բեկերին զորում էր ասորիների, հայերի ու եզդիների դեմ, կազմակերպել տալիս քուրդ-ասորական ջարդեր: 1843 թ. Բեդեր խանը և Նուր-Ալլահը հարձակվեցին Հեքյարիի իշխանության մեջ մտնող Թիար լեռնազավառի վրա, կոտորեցին տասը հազար ասորի խաղաղ բնակիչների, արյան մեջ ողողեցին Թխոմա զավառը: Արևմտյան Հայաստանի քրիստոնյա ազգերն էլ ավելի մեծ ցատումով լցվեցին դեպի Քյուրդիստանի ջարդարար բեկը: Նրան պակաս չէին ատում եզդիները, նաստրական ասորիները, որոնց ողբը հասավ մինչև ռուսական մայրաքաղաք, զայրույթ առաջացրեց եվրոպական երկրներում, Սուլթանական կառավարությունը իրար դեմ հանելով հպատակներին, կարծում էր, թե հասել է իր նպատակին և ստեղծել դեպի Արևմտյան Հայաստան ու Փոքր Ասիայի քրդական շրջաններն արշավանք սկսելու հարմար պահ:

1845 թ. սուլթան Աբդուլ Մեջիդը Սըրրի փաշային հանձնարարում է հրապատակեցնել քուրդ բեկերին: Այդ ժամանակ պետական զորքերի դեմ զենք էին բարձրացրել նաև Վան-կուլերի զորաջոկատները՝ Թեմուրզադե Մուստաֆա բեյի գլխավորությամբ: Ռեզիդականները կռվում էին ոչ միայն քուրդ, այլև թուրք ռեակցիոն տարրերի դեմ:

Ապստամբ Վան-կուլերին օգնության ձեռք են մեկնում քրդերի ղեկավար Խան-Մահմուդը և նրա վեց եղբայրները: Նրանք եկել էին Մոկսից⁹, Ռըշտունյաց ու Կորդլաց լեռներից, Աղձնիքից, Հայոց ձորից¹⁰: Ապստամբների գլուխն է անցնում Բեդեր-խան բեյը և ջանում համախմբել նրանց ուժերը:

Ապստամբները 1847 թ. որոշում են նվաճել Վանի, Բաղեշի ու Դիարբե-

⁸ Մատենադարան, ձեռագիր 9424, Թերթ 273:

⁹ Ա. Աղաջախյան, Պատմական Հայաստանի սահմանները, Գահիրե, 1950, էջ 451:

¹⁰ Մատենադարան, ձեռագիր 9424, Թթ. 143—144:

քերի կուսակալությունները, անշատվել թուրքիայից և Պարսկաստանի հովանավորությամբ՝ Բեդեր-խան բեյի գլխավորությամբ ստեղծել անկախ Քյուրդիստան: Հատկանշականն այն է, որ հայերին իրենց կողմը գրավելու միտումով, ապստամբները լուրեր էին տարածել, թե հայկական զավառներին թույլ կտան ստեղծել անկախ Հայաստան՝ Ռուսաստանի հովանավորությամբ, իսկ եթե այդ չհաջողվի, Բեդեր-խանը նրանց կհանձնի Քյուրդիստանի «տընտեսական բաժնի մատակարարությունը»¹¹: Հայերի օգնությանը կարոտ էին և կառավարությունը, և քրդական ցեղապետերը, դրա համար էլ նրանց զիջումներ էին անում և խոստումներ տալիս: Հարավային Հայաստանի հայ ֆեոդալները պաշտպանում էին ապստամբներին, ջանում երկարաձգել իրենց ֆեոդալական իրավունքները: Նրանցից ոմանք դարձան Բեդեր-խանի խորհրդականները:

Տեղի վերնախավի ջանքերով Շատախի ու Մոկսի հայ ռազմիկների մի մասը միացավ ապստամբներին: 1847 թ. սրանց միացավ Դըհի հայ ու քուրդ բնակիչների մի սովոր հատված: Նույն տարում Բեդեր-խանի բազմահազարանոց բանակն արշավեց Վանի վրա, գրավեց քաղաքը և պաշտոնից հեռացրեց թուրք Մուստաֆա բեյին, նոր կառավարիչ նշանակելով քուրդ Խան-Մահմուդին:

Ապստամբների հաջողությունները մեծ տագնապ էին առաջացրել թուրքական արքունիքում: Սակայն քիչ սարսափ չէր տարածվել նաև Վասպուրականի գյուղացիության մեջ, որի կյանքի, ունեցվածքի, պատվի ապահովությունը կախված էր քուրդ առաջնորդների քմահաճույքից: Քրդահպատակ հայկական շրջաններն արյունահեղ կռիվների ասպարեզ էին: Քայքայվում էին արհեստն ու առևտուրը, գյուղատնտեսությունն ու անասնապահությունը, Հայ գյուղացու վիճակը երբեք այսքան ողբերգական չէր եղել, ինչպես այդ ժամանակ:

Կենտրոնական պետության հրապարակած օրենքները որոշ չափով ձեռնտու էին հայ գյուղացիությանը: Կարինի, Սեբաստիայի, Տրապիզոնի փաշայություններում մասնակիորեն փոխվել էին հողատիրության նախկին ձևերը, գյուղացիությունը, ետզնման ճանապարհով, մասամբ հող էր ձեռք բերել: Քրդահպատակ շրջանների գյուղացիները տեղյակ էին դրան և ջանում էին ազատվել քուրդ ֆեոդալների նոր բռնություններից: Ագրարային ակտերից գրեթե մեկ տասնամյակ անց նրանք ոչ միայն հողեր, իրավունքներ չէին ստացել, այլ եղածն էլ աստիճանաբար կորցնում էին: Լցվել էր հայ գյուղացու, արհեստավորի, առևտրականի համբերության բաժակը: Վերադաս իշխանություններին ամենուրեք բողոքագրեր էին հղում, օգնություն աղերսում:

Գավառահայերի բողոքները պոլսահայերին դրդում էին գործողությունների դիմել: Մատթեոս պատրիարքը երեքս դիմում է Բ. Դոանը, անձամբ այցելում սուլթանին և խնդրում Վասպուրականի ու Տարոնի հայ ազգաբնակչության ազատել քրդական ցեղապետերի կամայականությունից: Նա կառավարությանն զգուշացնում էր, որ եթե հայերին օգնություն ցույց չտան, ապա նրանք ամբողջ գերդաստաններով կգաղթեն Ռուսաստան:

11 Հ. Շահպազյան, Քուրդ-հայ պատմություն, էջ 86:

Հայերի ցանկություններն ու պահանջները սերտաճում էին Աբդուլ Մեջիդի ու Ռեշիդ փաշայի պլաններին: 1847 թ. ամռանը սուլթանի հրամանով, Օսման փաշայի ղեկավարությամբ հատուկ բանակ է ուղարկվում Արևմրտյան Հայաստան: Բ. Դուռը Մատթեոս պատրիարքին առաջարկում է հորդորել տեղի հայերին օգնության հասնելու բանակին, իսկ Օսման փաշային իրավունք է վերապահվում տեղացիներից զինվորագրություն կատարել:

Մատթեոս պատրիարքը հատուկ շրջաբերականներով դիմեց Տիգրանակերտի, Բաղեշի, Բալուի, Կարինի և Վանի հայ ազգաբնակչությանը: Հայերը առաջին անգամ զինվորական ծառայության էին կանչվում կառավարության կողմից:

1847 թ. աշնանը Օսման փաշան մտավ Մոկս: Կառավարական բանակը ուժեղացեց Աբդալ-բեյի անառիկ բերդերը, ջարդեց նրա զորաբանակը և գերեվարեց առաջնորդին: Քյոռ Մուստաֆա փաշան առանց կռիվի հանձնվեց: Երկրորդ ճակատամարտը տեղի ունեցավ Վանի տակ: Խան-Մահմուդը պաշարեց Այգեստանը: Հայերը դիմադրում էին խիզախությամբ: Վասպուրականի քաղաքի աշխարհագրորդ գերի վերցրեց Խան-Մահմուդին և հանձնեց Օսման փաշային:

Վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ Բոհտանի Ջեզիրե գավառում, այնտեղ, որտեղ ապաստանել էր քրդական ցեղախմբերի գերագույն սյուզերեն Բեդեր-խան բեյը¹², Կառավարական զորքի և հայ ու եզիդ աշխարհագրայինների անխնա հարվածների տակ Բեդեր-խանը նահանջեց և փակվեց Ջեզիրեի Օրազ բերդում: Բերդը պաշարվեց և, 17 օր անց, 1847 թ. հուլիսի 20-ին անձնատուր եղավ Օսման փաշային:

1848 թ. սկզբներին ընկճվեց նաև Խոշաբը: Նույն օրերին նվաճվեց Մուշը: Բիթլիսի իշխանությունը համառորեն դիմադրում էր: Օսման փաշայի զորաբանակները հաղթության չհասան: Օգնության եկավ Գ. Ռեշիդ փաշան, որը 1849 թ. միայն կարողացավ գրավել Բաղեշը, գերեվարել Շերեֆների տոհմի բոլոր անդամներին և մեկընդմիշտ վերջ դնել նրանց տիրապետությանը: Բաղեշին միացվեց և նրա ենթակայության տակ դրվեց դաշտային Սասունը: Գրավված մարզերում բանտարկված բեյերին անմիջապես փոխարինելու էին ղալիս թուրք փաշաները:

Սուլթանական բանակի հաղթանակը կատարյալ էր: Դերբեյությունները, օջաքըլենները, հյուքյումեթություններն ու յուրթլուկները վերացված էին: Դիարբեքիրի վիլայեթը հպատակվեց թուրք էսստ փաշային¹³, այսինքն՝ կենտրոնական պետությանը: Հայ և քուրդ ռայան, ըստ խոստման, պիտի ազատվեր քուրդ բեկերի հարկային ծանր բեռից ու ֆեոդալական քմայքներից: Այս առթիվ շնորհակալական բազմաթիվ հեռագրեր էր ստանում Մատթեոս պատրիարքը, որը նույնպես զերծ չէր հեռագրերի հեղինակների փափայած պատրանքներից:

¹² Տե՛ս Ս. Պ. И. Аверьянов, Курды в войнах России с Персией и Турцией в течение XIX столетия, Тифлис, 1900, стр. 82.

¹³ «Արշալույս Արարատյան», 1847, 28 նոյեմբերի, № 299:

Թուրք պետական խորամանկ գործիչները զսպել էին քրդական ցեղապետերի քաղաքական հավակնությունները, սակայն բնավ մտադիր չէին հրաժարվել նրանց ռազմական ծառայություններից: Այդ իսկ պատճառով էլ նրանք հռչակում էին «Թանզիմաթ», քիչ անց ընդարմացնում նրա գործադրությունը, բանտարկում քուրդ ցեղապետերին, միաժամանակ սիրաշահում, առաջ քաշում նոր քուրդ առաջնորդներ:

Բեդեր-խանն աքսորվեց Կրետե կղզի, Խան-Մահմուդը՝ Սիլիստրե: Բայց դրա հետ միաժամանակ պաշտոնի կանչվեց Բեդեր-խանի եղբորորդին՝ Նզդանշիրը, շատ ցեղապետերի շնորհակցին արտոնություններ, ասորական ջարդի կազմակերպիչներից արյունախում Նուր-Ալլահ բեկը նույնիսկ վարչական պաշտոն ստացավ: Այսպիսի կիրառություն ունեւր «Թանզիմաթի» առաջին ակտը քրդաբնակ հայկական նահանգներում:

* * *

Դերեբեկությունների ոչնչացումից հետո, սակայն, սուլթանական կառավարությանը թվում էր, թե ընկճել է քուրդ ցեղապետերին, դրա համար էլ պաշտոններ էր բաժանում շատերին: Կատարվեց սպասածին հակառակը: Արևմտյան Հայաստանում գտնվող քուրդ բեկերի հպատակեցման պահին թուրքական բանակը դաժանությամբ վարվեց քուրդ և եզիդ աշխատավորության հետ: Այդ դաժանություններն էլ ծնունդ տվեցին քրդական մի նոր շարժման, որն իր բնույթով տարբերվում էր նախորդ ապստամբություններից և որի գլուխն էր կանգնած Բեդեր-խան բեյի ազգական Նզդանշիրը:

Օգտվելով Ղրիմի պատերազմի ժամանակ ստեղծված իրադրությունից, 1854 թ. դեկտեմբերին Նզդանշիրը ապստամբության դրոշ պարզեց և 1855 թ. հունվարին արդեն նրա զերազահության տակ էին Մոսուլը, ողջ Վասպուրականը: 1855 թ. փետրվարի սկզբներին ապստամբներն ունեին 30 հազարանոց բանակ, որը գնալով ստվարանում է և ամսվա վերջին հասնում շուրջ 60 հազարի: Շուտով ապստամբները տիրեցին Բաղդադից մինչև Վան ընկած գավառներին, ապա նվաճեցին Բաղեշ, Սղերդ, Շառախ, Խարազան և այլ գավառներ ու քաղաքներ¹⁴:

Ապստամբների հաջողություններն անհանգստություն առաջ բերեցին ոչ միայն սուլթանի արքունիքում, այլև Թուրքիայի դաշնակիցների, հատկապես Անգլիայի կառավարող շրջաններում: Դործի անցավ բրիտանական դիվանագիտությունը և, միջոցների մեջ խտրություն չդնելով, ջանաց «խաղաղեցնել Քյուրդիստանը»: Մոսուլի անգլիական հյուպատոսը բանակցություններ սկսեց ապստամբության ղեկավարների հետ, հայտարարելով, թե նրա պատակ ունի Թուրքիային առաջարկելու կատարել Նզդանշիրի պահանջները և այդպիսով նրան ստիպել հաշտություն կնքել¹⁵: Անգլիացի դիվանագետի այս փորձը հաջողությամբ չպսակվեց: Դրանից հետո նա կաշառեց քուրդ բեկերից

¹⁴ См. М. Лухутин, Русские в Азиатской Турции в 1854—1855 гг., СПб., 1863, стр. 256—259.

¹⁵ См. П. И. Аверьянов, Курды в войнах России с Персией и Турцией в течение XIX столетия, Тифлис, 1900, стр. 150—154.

շատերին, հեռացրեց ապստամբներից, ապա Նզդանշիրին ապահովության խոստում տալով, հրավիրեց բանակցությունների: Թուրք և անգլիացի բանազնացները երդմնազանցությամբ բանտարկեցին Նզդանշիրին և ուղարկեցին Կ. Պոլիս: Առանց ղեկավարի մնալով, ապստամբներն աստիճանաբար ցրվեցին և այդ ձևով ճնշվեց ապստամբությունը¹⁶:

Այսպիսով, XIX դարի 50-ական թթ. դեռևս սրված էին մնում սուլթանական կառավարության և Արևմտյան Հայաստանի քրդական ցեղապետների հարաբերությունները: Բ. Դուռը երբեմն սիրաշահում էր, երբեմն խուսանալում ու օգտագործում նրանց ուժերը, սակայն հիմնականում գործադրում էր քրդերի թուրքացման ու նրանց վերնախավերին քրիստոնյա ազգերի դեմ ուղղվու քաղաքականությունը: Այլահավատ հայատականները, մասնավորապես հայերն ու սլավոնները, գիտակցելով դարերով ապաճանաչված իրավունքները, պայքարի էին դուրս գալիս իրենց արյան ու տանջանքների գնով ձեռք բերած թղթեղեն խոստումներն իրողություն դարձնելու համար:

2. ԳՅՈՒՂԱՑԻՈՒԹՅԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

XIX դարի երկրորդ քառորդից փոփոխության ենթարկվեց Թուրքիայի վարչաձևը: 1834 թ. նախկին փաշայությունները վերանվանվեցին վիլայեթներ, որոնք իրենց հերթին բաժանվեցին սանջակների ու կազանների: Կառավարիչներն այժմ ուղարկվում էին մայրաքաղաքից, որոնք օժտված էին վարչական իրավունքներով:

Արևմտյան Հայաստանը բաժանվեց էրզրումի (Կարին), Սվազի (Սեբաստիա), Դիարբեքիրի և նորաստեղծ Խարբեքի վիլայեթների, իսկ մի քանի գավառներ էլ միացվեցին Տրապիզոնին: Նախկինում Վանի փաշայության մեջ մտնող Մոկսը, Դերսիմը, Հեքյարին կցվեցին Դիարբեքիրին: Վերացվեցին Կարսի, Զըլզըրի, Բայազետի փաշայությունները: Քրդական իշխանությունների վերացումից հետո 1847—49 թթ. երկրի վարչամիավորների մեջ վերախմբավորում կատարվեց: Վանը, Զեզիրեն, Հեքյարին միացվեցին և դրվեցին մեկ կուսակալի իշխանության տակ: 1848 թ. հուլիսին Մաբաշի վիլայեթը միացվեց Ադանային և հանձնվեց այնտեղ նստող Օսման փաշայի իրավասությանը¹⁷:

1864—67 թթ. կայսրությունը վարչական նոր բաժանման ենթարկվեց: Այս անգամ խոշորացվեցին վարչամիավորները, «վերականգնվեցին» կայսրության կազմում մտնող այլազգի ժողովուրդների նախկինում ունեցած իշխանությունների սահմանները: 1864 թ. ստեղծվեց Դանուբի, իսկ 1866 թ. Բոսնիայի վիլայեթը: Արևմտյան Հայաստանի մեծ մասը 1865 թ. ընդգրկվեց էրզրումի վիլայեթի մեջ, նրան տալով էրմենիստան անուն:

1864—1866 թթ. վարչական ակտերը, սակայն, փորձնական նպատակ էին հետապնդում և սուլթանի կողմից վավերացված չէին: 1867 թ. միայն մշակվեց ու հրապարակվեց «Վիլայեթների վարչության մասին օրենքը»¹⁸:

16 Տե՛ս Ս. Մ. Աверьянов, նշվ. աշխ., էջ 154—157:

17 «Արշալույս Արարատյան», 1848, 9 հուլիսի, № 315:

18 ՌԱԲԱ, Փաղարիսի, գ. 9468, «Բացատրական գրություն», էջ 1—37: